

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2019, № 3 (87)

3 /2019

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

Бекназаров Р.А. АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ МҮСЫЛМАНДЫҚ САНАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	102
Капаева А.Т. КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ: ЦЕЛИ, МЕТОДЫ, РЕЗУЛЬТАТЫ.....	110
Мұхитов Қабібек КАСПИЙ-ОРСК МҮНАЙ ҚҰБЫРЫНЫҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ.....	123
Жанбосинова А.С., Қарибаев М. ВОПРОСЫ АДАПТАЦИИ РЕПАТРИАНТОВ В ПРОЕКТЕ ПРООН НА ПРИМЕРЕ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА.....	133

**ХАЛЫҚТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ
POPULATION ISSUES**

Смагулов Б., Тылахметова А. ТУЛЕНГУТЫ В ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ КАЗАХОВ (XVIII – НАЧАЛЕ XX В.).....	145
Kamaljanova T.A. IMPACT OF LABOUR MIGRATION ON THE LIVES OF “LEFT BEHIND”.....	157

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Рогожинский А.Е., Железняков Б.А. КЛЕЙМА И ТАМГИ НА ДВУХ СЕРЕБРЯНЫХ СОСУДАХ ИЗ ДОЛИНЫ ШУ И МОНГОЛИИ.....	166
Novozhenov V.A., Sydykov A.Zh. BRONZE AGE TRANSEURASIAN COMMUNICATIONS.....	183
Қартаева Т. МАҢҒЫСТАУ, ҮСТІРТ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ГИДРОТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМІ.....	205
Шашаев Ә. Қ., Тәлім А.Т. ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ-НЕКЕЛІК ҚАТЫНАСТАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР.....	223

ҒТАХР 30.61.00.

**МАҢҒЫСТАУ, ҮСТІРТ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ
ГИДРОТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМІ**

Қартаева Тәттігүл

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры. Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: kartaeva07@mail.ru

Түйіндеме: Қазақ халқы ерте дәуірлерден бастап ақ, құдық қазудың, жер асты суларын пайдаланудың күрделі технологиясын және халықтық білімдер жүйесін меңгерген. Көш жолдары мен сауда керуені жолдары бойындағы құдықтар тұрақты қызмет еткен, олардың ауыл көшін, керуеншілер мен керуен түйелерін сумен қамтудағы маңызы зор болған. Көш жолдары мен керуен жолдары бойындағы құдықтар ауыл көші, керуен уақытша тоқтайтын бекет, суат қызметін атқарған. Көш, керуен жолдарында тоқтамай жүріп отыру құдық, суаттар ара қашықтығы мен маусымдық мерзімге байланысты. Жер асты су көзін танып, құдық қазатын жерді танытын, халықтық білімді меңгерген адамдарды «көзді», «көзі қарақты» деп атаған. Маңғыстауда құдықтың екі түрі, таяз - орпа, еспе, терең - шыңырау, ал Үстіртте тек шыңырау түрлері қалыптасқан. Шыңырау қабырғасын шегендеуге жергілікті Маңғыстау тасын пайдаланған.

Кілт сөздер. Маңғыстау, Үстірт, шыңырау, орпа, құдықшы, суаттар.

МРНТИ 30.61.00.

**ТРАДИЦИОННЫЕ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИЕ ЗНАНИЕ
КАЗАХОВ МАНҒЫСТАУ, УСТЮРТ**

Картаева Таттигүл

Профессор КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы.

E-mail: kartaeva07@mail.ru

Аннотация: Казахский народ из давних времен обладал системой народных знаний и сложной технологией по рытью колодцев, сохранению подземных вод в колодце. Колодцы находящиеся на пути кочевых и караванных дорог служили постоянно, они имели большое значение в водоснабжении кочевников, торговцев каравана. Колодцы на пути кочево-караванных дорог служили как остановка, водопой. Безостановочное передвижение по кочевому и торговому путей было связано с сезонными переменами. Знатока, который чувствует подземные воды и место будущих колодцев называют «көзі», «көзі қарақты». В Мангыстау существует два вида колодцев, неглубокие - орпа, еспе, глубокие - шыңырау, а в Устюрте только глубокие. На укрепление стен колодца-шыңырау использовали местную Мангыстаускую камень.

Ключевые слова. Мангыстау, Устюрт, шыңырау, орпа, мастера колодезцы, водоем

TRADITIONAL HYDROTECHNICAL KNOWLEDGES OF KAZAKHS IN MANGYSTAU, USTYURT

Kartaeva Tattigul

Professor. Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty. E-mail:kartaeva07@mail.ru

Abstract: From ancient times, the Kazakh people possessed a system of folk knowledge and sophisticated technology for digging wells, preserving groundwater in the well. The wells which were on the path of nomadic and caravan roads served constantly, they had great importance in the water supply of nomads and traders of the caravan. The wells on the path of nomadic caravan roads served as a stop, a watering-place. Non-stop movements along the nomadic and trade routes were associated with seasonal changes. A connoisseur who feels underground waters and the location of future wells is called “kozi”, “kozi karakty”. In Mangystau there are two types of wells, shallow wells - orpa, espe and deep one - shynyrau, and in Ustyurt only deep. To strengthen the walls- shynyrau been used the local Mangystau stone.

Key words: Mangystau, Ustyurt, shynyrau, orpa, well masters, reservoir

Кіріспе. Аймақтарының 60% шөлді аймақтардан тұратын (45% шөлді және 15% жартылай шөлейт) Қазақстан аумағында сумен қамтамасыз етудің, суды жинау мен сақтаудың бірегей тәсілдері қалыптасты. Құдықтар пайдаланатын уақыт мерзіміне қарай тұрақты және уақытша құдықтар болып бөлініп, тұрақты құдықтар көш, керуен жолдарында, уақытша мерзімдік қоныстарда қазылды. Уақытша құдықтар таяз қазылып, керек емес кезінде көміп тасталып отырған. Тұрақты құдықтардың 4-5 метрге дейін таяз, 4-тен 10 метрге дейін орташа тереңдіктегі, 10 метрден асатын терең түрлері болды. Қазақ халқының ерте замандардан бері келе жатқан гидротехникалық білімі «құдықшылық» кәсібін қалыптастырды. Суы тапшы табиғи зоналарда құдықтардың маңыздылығы жоғары болды. Әсіресе, Маңғыстау мен Үстірт сияқты құдықтың «шыңырау» түрі қалыптасқан далалық қуаң өңірлерде құдықшылар мен сушылардың беделі жоғары болды.

«Құдық» танымын көне түркі сөздері құрайтынын «сөздіктер» желісі айғақтайды. «Құдық» көне түркілік тілде «күй» сөзі. Құдық сөзінің көнетүркілік нұсқасын Махмұт Қашқари «күйығ», «күдзүғ», «күзүғ» сөздерімен берген (Махмұд Қашқари, I: 432; III: 228, 230). С.Қондыбай құдық сөзінің өзгеру платформасын «күнүк» > «күйүк» > «күдүк» > «күдзүк» > «күзүк» деп көрсете отырып, «күнүк» немесе «күнғүк» сөзін көне түркі сөзіндегі құдықтың түпнұсқасы, протоплатформасы деп таныған. С.Қондыбайдың танымында құдық – жерасты дүниесі мен жерүсті әлемін жалғастыртушы «кіндік», «тылсым жол» (Қондыбай, I: 327, 334). Орыс турколог ғалымы, ориенталист Лазарь Захарович Будагов (1812-1878) құрастырған сөздікте «шыңырау» сөзінің екі мағынасын атап көрсеткен, біріншісі көз, қайнар, бұлақ, яғни жер асты су көзі, екіншісі шұңқыр, яғни түбі терең шұңқыр (Будагов, 1871, II: 405). Будагов сөздігіндегі анықтамаға назар аударсақ, шыңырау сөзі қазақы танымдағы «терен» деген ұғыммен қатар, жер асты су көзімен байланысты көне ұғымды береді. Шыңырау құдықтар халық арасында, таспен шегендегендіктен «тас құдық», «тас шыңырау» деп те, терең болғандықтан «күрдым құдық» деп те аталды.

Маңғыстау, Үстірт құдықтары халықтық білім жүйесіндегі тек байырғы гидротехникалық білім ғана емес, құрылыс ісінің, жер асты сәулеттік өнерінің ерекше үлгісі (Ажигали, 2002; Әжіғали, 2006).

Маңғыстау, Үстірт құдықтары туралы деректерді осы өңірге келген зерттеуші, саяхатшы, әскерилердің, жергілікті өлкетанушылардың жазбалары, әскери топографиялық карталар, көмілген құдық іздері, сақталған құдықтар береді (Р.Карутц, Н.Ломакин, М. Арнольди, Беляевский, М.Алиханов – Аварский, Н.П.Барбот-де-Марин, А.Н.Рыбянин, Гродеков Н.И., О.С.Вялов, т.б.). Маңғыстау, Үстірт құдықтары жайлы алғашқы зерттеу дәстүрлі құдықтардың халықтың қолданысы кезінде жүргізілген, сондықтанда жазба деректердің нақты мәлімет алу үшін маңызы жоғары. Қазіргі таңда суы тартылмаған шыңыраулар үстінен замануы техника орнатылған, суы тартылғаны көмілген, ал көмілмеген құдықтардың түбі тазартылмағандықтан топырағы өніп кеткен. Бұл күнде сақталған құдықтар ашық аспан асты ескерткіші ретінде ғана емес, жазба және ауызша деректер мәліметтерін айғақтауға негіз болар маңызды заттай дерек болып саналады.

Аймақтық ерекшелік. Маңғыстау қазақтары иемденген құдықтардың екі түрі болды: *таяз құдық – орпа, еспе, таңқы*; терең құдық – *шыңырау*, ал Үстіртте негізінен терең – *шыңыраулар*. Таяз құдықтардан суды қолмен тартып алса, шыңыраулардан түйе, ат көмегімен тартып алынған. Халық арасында құдық тереңдігі 5 метрден асса шыңырау деп атай берген. Таяз құдықтар тереңдігі 2-5 метр (АЭМ). Терең қазылған суы мол шыңырауларға қатысты халық арасындағы балама атауы – *күдер су*. *Орпа* – табиғи су қоймасы тақыр суларын ұзақ сақтап қалу үшін жиектей қазылған. Құмды жерлерге қар қалың жауған жылдары, қарды бір шұңқырға жинап, үстін күммен, шөппен жауып, жер асты *қар құдығын* жасаған, оны жергілікте жерде *«қазынды»* деп атаған. *Еспе* – суының өнімделігі жауын мен қарға байланысты өзгеріп отырған. Қаратау бойындағы сай түйығынан қазылған таяз құдықтар жергілікте жерде *«иуңкілдек құдықтар»* деп аталған (Спан, 2008: 92-93; АЭМ).

Әскерилер жазбалары мен экспедициялық зерттеулер. 1870 – 1871 жылдары Маңғыстау рекогносцировкасын жүргізу міндетін жүзеге асырған отряд бастығы, полковник Н.П.Ломакиннің «О полуострове Мангышлаке и путях оттуда в разные пункты Закаспийского края» атты жазбасы ИРГО-ның «Кавказ бөлімі Жазбаларында» 1873 жылы жарияланды. Н.П. Ломакин бұл жазбасын ИРГО-ның Кавказ бөліміне есеп ретінде тапсырған. Ол Каспий аңғары, Үстірт, Маңғыстаудан өтетін керуен, көш жолдарын сипаттай отырып, Бозашы мен Маңғыстаудағы су бекеті (суат) қызметін атқарып тұрған құдықтардың орналасуын барынша қамтуға тырысқан. Еңбекті XIX ғасырдың ортасындағы құдықтарға қатысты «жолсерік» немесе «бағдарлық жазба» ретінде тануға болады, онда саны 172 болатын басты су көзі ретінде қызмет етіп тұрған құдықтың сипаттамасы айтылған. 1880-ші жылдары тереңдігі 2 сажын болатын Үлек елді мекенінде - 12, тереңдігі 3 сажын болатын Бүрдіген елді мекенінде - 20 құдық есепке алынған. Зерттеуші сондай ақ, Бекі елді мекенінен - 12, Торты елді мекенінен - 40 құдықтың санын берген. Н.П. Ломакин 127 құдықтың 47-сі жалпы қауымдық қолданыста, 7-уі адайлардың көш жолында орналасты, – дейді. (Ломакин, 1873: 42). Аталмыш еңбекте Нұрқабай, Қарашажы (мәтінде Карасят), Жанаша (Джайнама) сияқты белгілі шыңыраулардың аты кездеседі (Ломакин, 1873). Жергілікті өлкетанушы А.М. Еділханның есептеуі бойынша бұл елді мекендегі құдықтар саны сол кезеңдегі құдық санымен сәйкес келмейді, өңір құдықтары толық қамтылмаған (Еділхан, 2013: 93).

1873 жылдары Хиуа жорығына қатысқан әскери зерттеушілер, әскери шығыстанушылардың жазбалары да Маңғыстау, Үстірт шыңырауларының байырғы қалпы туралы маңызды деректер береді (Арнольди, 1885).

Ресей офицері Беляевскийдің әскерилер үшін Үстірттен Хиуаға дейінгі жолды сипаттап жазған «жолсілтеме» ретіндегі «Путь от залива Цесаревича через Усть-Урт до Кунграда» атты еңбегінде қатынас жолдарын құдықтар жалғап жатқандығы, құдықтардың бекет ретінде атқарған қызметі қамтылған (Беляевский, 1885). Бұл деректік жазбада Өліқолтық бұғазынан Үстірт, Қоңырат өңіріндегі

құдықтар қамтылған. Бұл еңбектің қазіргі байырғы құдықтардың картографиясын жасауға бірден-бір дерек көзі болары анық.

КСРО Ғылым Академиясы 1926 жылы ұйымдастыруымен «Қазақстан экспедициясы» деген атаумен бастама алған Экспедициялық зерттеу комиссиясының жұмысы қазақ даласына бағытталды. Жер қыртысы, топырақ, ботаникалық зерттеу отрядының жұмыс бағытына жайылымдық жерлерді, егістік жерлерлі игеру, төрт түлік малдың шөбі, яғни от қоры, шөлді аймақтарды игерудің дәстүрлі жолдарын анықтау кірді. Зерттеу жұмысының есебі ретінде М.М.Ищенко, И.С.Казбеков, И.В.Ларин, Б.К.Щелоковтың авторлығымен «Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда» атты еңбек жазылды (Ищенко т.б., 1928). Экспедиция мүшелерінің көшке шығу, көш жолдарын игеруге байланысты құрған келесідей жоспар мен сауалнамалық сұрақтар көш жолдары бойындағы құдықтарды анықтауға негіз болған: мерзімдік қонысқа көшудің себептері (жайылымның болмауы, жетіспеуі, өртенуі, судың болмауы, климаттық жағдай, рулық қауымның меншігі, экономикалық қажеттілік, т.б.); қыстау, көктеу, жайлау, күздеулік жерге көшудің тиімділігі неде; 30-50 жыл бұрынғы қыстаудан жайлауға дейінгі, жайлаудан кері қыстауға дейінгі көш жолы мен көш тоқтайтын бекеттерді анықтау; 1917 жылғы төңкеріске қарайғы қыстаудан жайлауға, жайлаудан қыстауға дейінгі көш жолдарын анықтау; 1926 жылдары сақталған көш жолдарын анықтау; төңкеріске дейінгі және төңкерістен кейінгі көш жолдарының өзгерісі, жолда тоқтаудың мерзімі, уақытын анықтау; мерзімдік қоныстар тізімін жасау; мерзімдік қонысқа көшіп қону үшін мал отарында қанша мал болуы керек; көш техникасының сипаттамасы.

Ұзақ көш жолдарында қонғы құдық басында болғаны белгілі. Экспедиция мүшелері қоныс атауы, мерзімдік қонысқа ерте немесе кеш көшу уақыты, келесі бекетке дейінгі қашықтық, қонғыға тоқтау себебін анықтауға бағытталған зерттеулері, құдық атауларын анықтауға негіз болады. Олар Адай уезікөшпелі мал шаруашылығын көсіп еткен қазақтардың мерзімдік көш жолдарымен жүріп отырып, су көзінің жер бетінен қанша тереңдіктен шығатыны, су көзі қабатының қоры, су қорының сақталуы, су көзін пайдалану мерзімі, бір күнде қанша бас малды суаруға мүмкіндік бар деген сауалдарды қоя отырып, мерзімдік қоныстардағы су көздерінің сипатын анықтады.

«Суды қолдану және сумен қамтамасыз ету» тақырыбы бойынша келесідей сауалнама сұрақтары жасалынған: көктеулік жердегі көш жолының бойындағы су көздерінің тізімі; ауылдардың жайлаулық жерде пайдаланатын су көздерінің тізімі (жоғарыда көрсетілген кесте бойынша); күздеулік жердегі көш жолының бойындағы су көздерінің тізімі; жайылымдық жерлердегі және оның маңындағы су көздерінің тізімі мен олардың арақашықтығы; қай уақытта жекелеген мал түрлері сусыз жүре алады; тұщы су шығатын жерлерді сыртқы белгілерге қарап қалай анықтауға болады; су көздерінің тапшылығы сезіле ме; су көздерін игеру техникасы. Ал, ауылдардың қыстаулық жерде пайдаланатын су көздерін анықтау үшін келесідей мәселелерді анықтаған: су көзінің атауы; жер бетінен су көзінің тереңдігі; су тереңдігі; қай уақыттан бастап бұл су көзі пайдаланылмайды (адам \ мал); бір күнде қанша малды суарады (ірі \ майда); су көзі жеке немесе жалпы қауымның пайдалануында ма? (Ищенко т.б.: 1928: 26-27).

Экспедиция мүшелері Адай уезінің су көздерін игеруді зерттеу кезінде Адай уезі аумағын екіге бөліп қарастырды: солтүстік – табиғи су көздерімен қамтылған; оңтүстік – табиғи су көздерімен қамтамасыз етілмеген. Солтүстік аймағын Ойыл, Тайсұған Сағыз, Шилі Сағыз, Ембі Сағыз болыстары, қалған болыстары оңтүстік аймағын құрады. Ойыл, Қазыбек, Тайсұған болыстарын сумен Ойыл өзені мен оның Қылбатыр, Ащы Ойыл, Құр Ойыл, Жанкелді сағалары қамтамасыз еткен. Ойыл өзенінің суы ашылау. Солтүстік шығыста орналасқан Тайсұған құмдары мен Бұйрық құмдары арасындағы жазықта тұщы су қабаты 1-2 метр тереңдіктен

шығады. Ал, Ойыл мен Жикенді өзендері аралығында солтүстік батыс аймағында керісінде су көзі жер бетінен тереңдікте кездеседі. Сарат сай, Жаманағаш, Жайыңды, Ұзын сай, Көжебай, Ақбұлақ сайларында қазылған құдықтардың бәрінің дерлік суы тұщы.

Ойыл болысының шығысындағы Ойыл, Қуырдақты, Ащы Ойыл аралығындағы аңғарларда құдық сулары да тұщы. Керісінше Ойыл және Ащы Ойылдың оңтүстігіндегі аңғарда су тереңнен шығады, әрі құдық сулары ащылау. Ойыл мен Жангелді аралығында грунт суы 5-6 метр, одан да терең жерден шығады. Сағыз өзенінің орта және жоғары ағысы бойындағы бассейінде құдық әр 10-15 км жерден 8 – 12 метр тереңдіктен қазылды. Ембі өзенінің бойындағы Бөкембай, Толағай, Құмқұдық құмдарында су көзі 1 – 1½ тереңдіктен шығады және жаз уақытына дейін кеппей тұратын батпақты жерлері бар. Ембі мен Сағыз өзені аралығындағы жерде грунт суы 6 – 10 метр тереңдіктен шығады, әрі қақтар мен тақырларда кездеседі. Каспий аңғарына қарайғы оңтүстіктегі жерде грунт суы 4 – 6 метр тереңдіктен шығады (Ищенко т.б.: 1928: 52-53).

Адай уезінің табындары жайлауға солтүстіктегі Ембі Темір, Темір Ұрқаш болыстары жеріне, адайлар Ембі болысы жеріне көшеді. Адайлардың негізгі дені Ақтөбе губерниясы жеріне жаздық қонысқа келеді. Қара Қобда, Сары Қобда, Тамды өзендері аңғарында, Ақтөбе уезінің Мұғалжар, Аралтөбе болыстары жерінде көшіп қонады. Құдықтар мен табиғи су көздері бойына түскен осы көш жолдары шартты түрде «Адайлардың көш жолдары», «Табындардың көш жолы» деп аталады.

Шерқала тауы маңындағы жерлер, Оймауыт Теріскен, Сарықұм құмдарында бұлақтар мен құдық суларының суы тұщы келеді. Ал, Шерқаладан Үстіртке дейінгі аралықтағы құдық сулары ащы (Ищенко т.б.: 1928: 56).

Маңғыстау және Бозашы түбектерінде табиғи өзендер жоқ, ерте көктемде егер қарлы қыс болған уақытта таудан 2-3 аптадай жыра сулары ағады. Қара тау мен Ақтауды қоса есептегенде 160 тұщы бұлақ, 60 тұзды бұлақ суы тіркеуге алынған. Маңғыстау мен Бозашы түбегінің тұрғындары ертеден бұлақ және қар суларын өте тиімді пайдаланған. Суы мол бұлақ көздерінің сулары мен қар суы жыраларына егістік суару үшін шығырлар орнатқан, осылайша жылына 150 ден 900 десятин көлеміндегі жерлерді суарған (Ищенко т.б.: 1928: 213). Информаторлар шығыр әуеттеріне су теңізден жер асты су көздері арқылы толтырылғанын айтады (АЭМ; Сурет 1). Адай уезінің солтүстігіндегі жайлаулық қоныстарда өзендер мен көлдер, Мұғалжар, Шерқала, Желтау тауларында бұлақ сулары да суат қызметін атқарған. Дегенмен бұлақ пен жыра сулары тұрғындардың суға деген қажеттілігін қамтамасыз ете алмаған. Бұл жерде де тұрғындар суға деген сұраныстарын құдық суымен қамтуға тырысқан. Бұл өңірде жылына тұрғындар 200 ден 350-ге дейін құдықтар қазған. (Ищенко т.б.: 1928: 59).

Сурет 1. Сақталған шығыр. Форт Шевченко қаласы. (АЭМ).

Маңғыстау түбегінің Қарын жарық құмының солтүстік шығыс бөлігі, Сайғырқұм құмының оңтүстік бөлігі суы тұзды болғанымен құдықпен біршама мол қамтылған, әсіресе Қарынжарық құмының батысы мен оңтүстігіндегі, Сайғырқұмның солтүстігіндегі құдықтар суы тұзды. Көшпелі ауылдар бұл құмдарға қыста оралады.

Бозашы түбегінің таулы қыраттарының етегінде, Бозашы түбегінің орталығындағы Ақшолақ орпа, Байсары, Тебенге, Ақжал, Қушоқты, Шақбақты, Күндік жерлерде; Маңғыстау таулы қыраттарының етегі мен Маңғыстау түбегінің оңтүстігіндегі Қарынжарық, Қарабарақ, Науыр, Бозата, Тайғыр, Тебен, Сексеуілой, Басшекті, Керкөмек, Алтынтапқан, Сайқұдық, Қонабай, Ақшақұй, Дармен, Быжықты, Қолқа, Жузадым, Ұзын, Желкебас, Қаракын, Қаражар, Исан, Қышықбай, Тожық, Сорынық, Көптөрткөл, Қайрақты, Аютше, Сайбай, Соксуран, Жусан, Машрық, Мүсбел, Кочесан, Аққұдық, Аққұрық, Қомияз, Тоғыткөл деген жерлерінде құдықтар аз қамтылған (Ищенко т.б.: 1928: 60). Сондай-ақ, Сам құмдарының оңтүстігінде, Үстірт жазығындағы қырда, Қаратілейден Маңғыстауға дейінгі аралықта, Маңғыстаудың өзінде де құдық тапшылығы байқалған (Ищенко т.б.: 1928: 69).

Бұл жерлердегі құдықтар тереңдігі 3 – 6 метрге, өте сирек 18-20 метр және одан да көбірек тереңдікте кездессе, құдық қазу, қабырғасын шегендеу тәсілі Үстірт шыңырауларымен бірдей (Ищенко т.б.: 1928: 60).

Шегендеу тәсілі шыңыраулармен бірдей тас құдықтардың бір бөлігі Шат қорымы елді мекенінен зерттелді (Сурет 2).

Сурет 2. Шыңыраудың таспен шегенделген қабырғасы. Маңғыстау. Шат елді мекені (АЭМ).

Е.Беляевский Айрақты тауының батысы мен шығыс жақ етегінде тереңдігі 1 ден 2 сажынға дейінгі Шеген, Сасық атты құдықтар шоғыры кездескенін жазған. Айрақты тауының аңғарындағы Ащыеспе суы алғау болып келетін 12 құдық суы мал суаруды қамтамасыз еткен жазған (Беляевский, 1885: 11). Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов 1926 жылы КСРО Ғылым Академиясының тапсырмасымен Адай уезін зерттеуге бағытталған экспедиция құрамында болған кезінде шыңырау құдықтарға ерекше назар аударған. Ә.Бөкейханов «Казахи Адаевского уезда» атты еңбегінде шыңырау құдықтар жайында былай деген: «Шыңырау. Осылай аталған тереңдігі 30-40 сажын болатын, таспен шегенделген құдықтар, малдан қорғау мақсатында аузы таспен, күммен көмкерілген» (Бөкейханов, 1995:140). Осы тұста Ә.Бөкейхановтың шыңырау құдықтардың тереңдігіне қатысты сажын өлшемі көңіл аудартады. 1 сажын 3

аршынға, ал 1 аршын 0,71 см-ге тең, сонда 1 сажын шамамен 2 м. 13 см. болса, 30 сажын тереңдіктегі шыңырау 63,9 метр, 40 сажын тереңдіктегі 85,2 метр болады. Ертеде құдық тереңдігін зерттеушілер аршын, сажын өлшемімен, ал қазақтар дәстүрлі құлаш, адым, адам бойы, кадам, арқан бойы өлшемдерімен есептеген. Арқан бойының орташа ұзындығы 12 құлашқа, ал құлаш 1,5 м – ге тең (Хозяйство казахов на рубеже...1980: 68; АЭМ).

Суы мол өнетін шыңыраудан 2 отар, яғни 1500 қой, 500 түйе суарылған, дейді информаторлар (АЭМ). Терең құдықтан жүздеген қойды суару үшін 1 сағат, жүздеген түйе мен жүздеген жылқыны суару үшін 2 сағат бойына тоқтамай су тарту керек болады (ҚР ОМА. 2 бөлім. 64 қор. 1 тізбе. 4408 іс. 26 парак; АЭМ). Тек құдық суына тәуелді өңірде түйе қысы, жазы күн ара; жылқы жазда күніне 2 рет, қыста күніне 1 рет; қой, ешкі, ірі қара қыста күнара суарылады. Жылы уақытта түйе - 5; жылқы - 4-5; қой, ешкі - S - s; ірі қара - 4-5 шелек су ішеді. Ал суық уақытта түйе - 4; жылқы - 2 - 2 S; қой, ешкі - j - S; ірі қара - 2-3 шелек су ішеді (АЭМ).

Көш жолдары бойындағы ауыл уақытша тоқтайтын құдық басы да, табиғи және жасанды су көздерімен қатар «суат» деп аталып, бір суаттан екінші бір суатқа жету жолының қашықтығы 5-10 шақырым болатын. Көш бір жолында жыртты күн жолда жүрсе жарты күн демалады. Көш жолында тоқтамай жүріп отыру суаттар ара қашықтығы мен маусымдық мерзімге байланысты. 25-30-40 шақырым жүрген көш 1-2 уақытша тоқтап демалуы да мүмкін, әсіресе мұндай ұзақ демалу малдың төлдеуімен де байланысты болуы мүмкін (Фиельструп, 1927: 104).

Көшу жолдары әртүрлі диапазонды қамтиды. Адай тайпасы көшпелілері меридионалды бағытта түрікмендер немесе қарақалпақтар иелігіндегі жерден бастап Хобда өзеніне дейін, бірі оңтүстіктен Ембі өзенінің солтүстігіне дейінгі жерге дейін барады немесе Хобда бассейнінде жаз мерзімін өткізіп, қыста Ембі өзенінің оңтүстігіне қарай көшеді.

Ф.Фиельструп адай және басқа Маңғыстау, Үстірттегі көшпелі тайпалардың көш жолдарын, көшу диапазонына қарай келесідей топтарға бөлген: Маңғыстаудан Ойыл өзенінен Хобда өзеніне дейін; Үстірттен Ембі өзенінің оңтүстігіне дейін; Маңғыстау өңірінде; Бозашы түбегінде. Маңғыстау және Үстірттегі су көзі тереңнен шығатын жерде көш жолдары құдықтан құдыққа дейінгі бекет бойына түскен. Қыстаудан шыққанда бір жол бойымен жүрген көш жаздық қонысқа жақындағаннан бірнеше тармаққа бөлініп кетеді (Фиельструп, 1927: 80-81).

Үстірт құдықтары. Зерттеушілер Үстіртті 7 аймаққа бөліп қарастырған: солтүстік Үстірт; солтүстік батыс; шығыс; Самматай; орталық; оңтүстік; Қарынжарық құмдары. Үстіртте ашық су көздері жоқ. Қар сулары жиналатын қак, тақыр суларының өзі мамыр айының басында кеуіп кетеді. Ойық жерге жиналатын көктем суларының орнындағы сорда тұз қабаты түзелетін болғандықтан тіпті көктемнің алғашқы күнінің өзінде ішуге жарамайды. Мұндай сорларды Асматай Матай, Сам, Туғарақ сор, Қосбұлақ, Барсакелмес жазықтарынан кездестіруге болады. Үстірттің өзінде бұлақ, қайнарлар мүлдем жоқ. Сам құмдары, Үстірттің солтүстік шығысы, Қошқар ата құмдары, Үлкен Барсұк құмдарында грунт сулары жер бетіне жақын, құдықтар тереңдігі 2-3 кейде одан көп тереңдікте қазылады. Бірақ құдық суы мол емес, ірі мал басынан 30-40 бас малға жетеді. Құмда құдықтар ернеуі кең етіп қазалып, шегенделмейді. Қыста опырылып құлап, келесі көктемде қайта қазып алады.

Үстірттің солтүстік батысында құдық суымен, яғни шыңыраулармен қамтылған. Шыңырау суының негізгі дені ашы. Үстіртте шыңыраулар ойыстау, сайлы жерлерден қазылады, сайлардың диаметрі 3-4 км-ге дейін жерді алады. Бір сайдан арасы 60-120 метрден 5 тен 20 құдыққа дейін қазылады. Үстіртте су 20, тіпті одан көп тереңдіктен шығады. Жер астындағы су жолы горизонты 1-6 метрге дейін жетеді. Бір шыңыраудың суы бір күнде 40-300 ірі мал басын суаруға жетеді (Ищенко т.б.: 1928: 57). Үстіртте тұщы су Сам құмдары мен Өлі Қолтық бұғазы арасындағы Қиюкен,

Бикеш, Мәніші, Шеқан, Қаратілей, Жезді, Ердалы, Орыс, Жұзадым, Босаға, Сайкүю, Саксоркүй сайларында кездеседі. Бұл елді мекендердегі шыңыраулардың тереңдігі 10 метрден 40 метрге, шыңырау түбіндегі судың тереңдігі $\frac{1}{2}$ – $1\frac{1}{2}$ м. тереңдікте кездесіп, күніне 20-100 бас ірі малды суаруға жетеді. Су көзінен судың құйылуы мол болса, бір күнде 50 ден 300 бас ірі малға дейін суаруға болады. Үстірттегі шыңыраулар тек көш жолдарының бойынан бір бірінен 10 – 40 км қашықтықтан қазылған. Көптеген шыңыраулардың арасы 30 км. Су көзі бар жерден бір жерден бір біріне жақын етіліп, 50 шыңырауға дейін қазады.

Хиуа жорығының бір мүшесі М.Арнольдидің «В Закаскийском крае в 1877 году» (Арнольди, 1885) атты жазбасында Үстірт құдықтарымен қатар, құдық суларының дәмі хақында айтылады. Бозат құдығының суы ащы болса, одан әрі екі шақырым жердегі қоналқыдағы құдық суы тұщылау болған. Құдықтың суы ащылау болған жағдайда суды кенеп сүзгіден өткізіп, су кермегін табиғи жолмен тазалап ішкендігі айтылған. «Сүзгілеу» әдісі құдық суын тазартып ішуге қатысты халықтық білімнің бір жолы.

Шыңыраудар суы ащылау, кермек болады, - дейді жергілікті тұрғындар (АЭМ). Шыңыраулар суының 1 литріне 15-10 гр. тұздан келеді. Тұзды су қой, түйе, ірі қара ішуге жарамды болғанымен, адам мен жылқы ішуге жарамсыз. Су ащы болғандықтан Маңғыстау қазақтары түйені көп өсірген, жылқы саны түйеден аз болған, жылқы үйірімен қосқа жіберілген (Казахстан. Природные условия..., 1969: 453). Үстірттің солтүстік батысында шыңырау саны көп болғанымен, суы ащылау болғандықтан судың тапшылығы сезіліп тұрады. Кейбір жерлерде 25-30 км. радиуста тіпті мүлдем құдық кездеспейді. Терең шыңыраулар Үстірттің орталық бөлігінде кездеседі. Бұл жерде шыңыраулар тереңдігі 20 – 50 м., кейбірі 70 м. Бұл жердегі шыңыраулардың суы кермек, алғау, тұзды ащы, өте сирек тұщы болып келеді.

Үстірттің оңтүстік шығыс бөлігі, Тұғарақ сордың оңтүстігі мен солтүстік шығысына қарай, Қосбұлақ және Асматай Матай, Білеулі (Құрабауыр) қорғаны; Барсақелмес (Қарой) сорының батысынан Үстірттің оңтүстігіне қарайғы жерлер шыңыраумен өте аз қамтылған. Бұл жерлерде мерзімдік қонысқа ауылдар тоқтамайды, егер бұл жерлерге қар түссе ғана ауыл уақытша тоқтайды.

Статистар 1902 жылы Маңғыстау уезінен барлығы 5674 құдықты тіркеуге алған. Олар болыстарға төмендегіше бөлінген: Бірінші Бозашы болысында - 1083; Екінші Бозашы болысында - 1564; Жеменей болысында – 541; Райымберді болысында - 170; Маңғыстау болысында – 596; Түрікмен Адай болысында - 795; Түпқараған болысында – 654; Түрікмен болысында - 271 (Отчет по Закаскийской области за 1902 год). 1926 жылы Маңғыстау, Үстіртте жұмыс жасаған антропологиялық отряд мал басы мен оларды сумен қамтамасыз ету қажеттілігін есептей отырып, бұрынғы Маңғыстау уезі малын сумен қамту үшін 5674 құдық орнына 10500 құдық қажет деген қорытындыға келген. Су тапшы өңірлерде адам мен малдың суға қажеттілігін өтеу үшін құдық арасы 15 – 20 км болу қажет.

Таяз құдықтар. Көшпелілердің шаруашылық жүргізу қарекетінде шөлді даланы игеру, құдықпен қамтуды игеру маңызды болды. Мал отары бір жерде ұзақ тұрақтай алмаған, шөп (от) қоры мен су қоры азайғанда келесі жайылымға көшкен. Құдық суына бірінші келген қауым малын суарған (Карутц, 1911: 46). Ауылдардың көші қоны шөп (от) және су қорымен тікелей байланысты (Карутц, 1911: 12). Әрине су қорын табиғи су көздерімен қатар, жол бойына қазылған құдықтар да құрайды. Ембі уезіндегі жайлауға келген маңғыстаулық адайлар мен табындар жайлаулық жерден он шақты тіпті одан да көп құдықтар қазған. Тереңдігі 2-3 сажын, ені 1,5 -2 сажын болған. Суы тұщы, таяз құдықтардың суын ауыл адамдары ортақ пайдаланған. (Леваневский, 1894: 105-106).

Таяз құдықтар жыл сайын қайта қазылып немесе жаңадан қазылып отырды. Жер құмды болса құдық диаметрін 3 метрге дейін кең етіп қазады. Құдық қазғанда

шығарған батпақ құдық айнасында тасталып, құдық басын S - 1 метрге көтеріп тұрды. Құдық басын көтеріп қою малды құдыққа құлап кетуден сақтайды, лас нәрсенің түсіп кетуінен қорғайды. Жел тұрып, құм суыратын жердерде құдық аузын шимен жабады. Кейбір құдықтар ернеуі саз балшықтан өріліп, сыртын сылап қояды, тіпті таспен де көтереді. Таяз құдықтың басында тасып алып жүретін ағаш астау, ал бір шыңыраудың басында 1-3 астаудан болады (Ищенко т.б.: 1928:62). Жұмсақ, құмды жерден тереңдігі 4 метр болатын, шегенделмеген таяз құдықтарды екі адам бірігіп, 4 сағат ішінде қазып бітіре алған. Таяз құдықтары қауым ортақ пайдалана берген, жеке адамның меншіктің құқығы болмады, ал шыңырауға меншіктің құқық болған (Ищенко т.б.: 1928: 66).

Қазақ жерінің солтүстік батыс өңірінде, Елек өзені аңғарындағы жайлауларда су таяз жерден шыққанымен, суы аз болғандықтан құдықтар жиі қазылып, таңқы деп аталды. Маңғыстау, Үстірт адайлары жайлауға келгенде таңқы құдық суларын тазалауды дәстүрге айналдырған, кез-келген адай азаматы белдеме деп аталған күректі беліне байлап жүрген (Бөкейханов, 1995: 140-141).

Таңқы құдықтардың ернеуі 0,5 аршыннан 1,25 аршынға дейін, тереңдігі судың шыққанына қарай 2,5-нан 5 аршынға дейін болды. Таңқы басына 3-4 қауға су кететін тас немесе бүтін ағаштан ойылған астаулар орнатылды. Таяз немесе орпа құдықтар тұщы су таяздан шығатын жерден қазылады, олар жиі, арасы жақын бірнеше жерден қазылады, әрі малшылар өздері оңай, әрі қазып ала береді және құдықтың бұл түрі үшін ауыл арасында талас тумайды. Кейде жаңа орпа қазса, кей жағдайда бұрынғы орпа жақсы сақталса соны қайта тазалап алған. Келесі жылы қыстаудан жайлауға қай ауыл бірінші келіп қонады, сол ауыл орпа құдықты тазалауды, яғни аршуды бастай береді. Ауыл, қауым үлкен болса құдықтар саны да соғырлұм көп қазылды (Фиельструп, 1927: 104, 105).

Таяз құдықтардың тереңдігі 6 сажыннан аспайды. Таяз құдықтар әдетте жер асты су қоры мол өңірлерде қазылды (Фиельструп, 1927: 105). Көшпелілер жылына жалпы саны мыңдаған орпалар мен таяз құдықтар қазыды. Олар уақытша қолданылады, қабырғалары шегенделмегендіктен опырылып қайта қолдануға жарамайды, яғни опырылған қабырға су көзін өздігінен ақ жауып қалады (Леваневский, 1894: 106). Маңғыстауда таяз құдықтар Қаратау мен Ақтау таулы қыраттарының етегінен қазылған. Бұл жерде бұлақ сулары да көп. (АЭМ). Үшорпа, Қоңырорпа, Жанаорпа, Ащыорпа, Терекорпа, Қызылеспе, Ащыеспе, Ауыздыорпа сияқты жер-су атаулары таяз құдықпен байланысты.

Құдық иемдену, қаздырту. Шыңырау қазу өте ауыр болғандықтан, құдықшылықты кәсіп еткен шеберлерді жалдаған, олардың еңбегі қымбат бағаланған, сондықтан да тапсырыспен құдық қаздыртқан адам шыңырауды жеке құзырына иемдене алды, тіпті шыңырауды пайдаланғысы келген басқа ауыл, қауымға тиым сала алды (Фиельструп, 1927: 105, 106). Шыңырау құдықтардың жеке адамдарға немесе бір әулетке тиесілі екенін кезінде Н.П. Ломакин жергілікті жерден бақылауы бойынша жазып алған (Ломакин, 1873: 7).

Егер ауыл, қауым, әулет құдық қаздырту шығынын ортақ көтерсе, ақысына берілетін малды көтерсе онда олар шыңырауды ортақ пайдаланған. Мұндай шыңыраулар ру меншігі немесе әулет меншігі болып саналған. Егер құдық басында ауыл болмаса, құдық басына бірінші келіп қонған ауыл суын пайдалана алған. Егер құдық басына екі ауыл қатар келсе, тіпті оның бірі құдық егесі болған жағдай да, егер құдық суы жеткілікті болса, екі қауымның малын да суарған. Егер құдық түбінде су тапшы болса, онда су басына келген жолы үлкені бірінші пайдаланады (Фиельструп, 1927: 106). Тіпті ертеде бір шыңыраудың суын басқа бір ауыл пайдалану үшін кезегін 2-3 күн күткен деген деректер бар (Ищенко т.б.: 1928: 66). Құдық суы мол, әрі от қоры мол болса, екінші келген ауылды сол жерге қоныстануға қосып алған; егер құдық суы аз, оты шүйгін болса онда екінші келген

ауыл әрі қарай көшуге мәжбүр болған, себебі су қоры өте маңызды саналған (Фиельструп, 1927: 106). Шыңырау құдықтар халықтың мұрасы, шыңыраулар болмаса, солтүстікке қарай көш жолы да болмас еді. Шыңыраулар қазылған жерді көшпелілер жатқа біледі. Үстірттегі шыңыраулар көш жолдарында малшылар қауымының қолданысы үшін ғана емес, керуен жолдарында керуен сарайлар салу үшін де қолданылған. Шыңыраулар қаздыру бай адамдарға сауапты іс саналған, шыңырауға ие болып қалған мұрагерлері одан әрі олардың атын шығарған (Фиельструп, 1927: 106-107).

Шыңырау қазу үшін құдықшылар шегендейтін тасты алдын-ала дайындап алады. 2-4 адам бірігіп 1 шыңырауды көктемнен бастап, күздің соңына дейін қазған, өте терең шыңыраулар екі жаз бойына қазған. Бір шыңырауға 100 одан да көп қой берген (Бөкейханов, 1995: 140). Құдықтың құны *құдық ақы*, *құдық ақы мал* деп аталды. Астау, әйкел, тас қақпақ жасауды құдықшылардың өздері де игерген, кейде құдыққа тапсырыс беруші, арнайы тасшы шеберлерге тапсырыс беріп те жасатқан (АЭМ).

Сурет 3. Тас астау. Маңғыстау. Жоласқан елді мекені (АЭМ).

1891 жылы 20 тамызда Маңғыстау уезі басшысы берген хабарламада былай деп жазылды: «Жеке адам қаздырған құдық сол әулетке тиесілі. Құдық басына басқа ауыл келіп тоқтаса, егер құдық суы мол болса, ол ауыл малын 1 ақ рет суаруға құқылы, одан кейін әрі қарай көшуі керек (ҚРОММ. 40 қор, 2 тізбе, 13 іс, 100 парақ). Жазба деректер көш жолдары мен құдықтарды игеру, иемдену әдеттік құқықтық Ережелермен бақыланғанын айғақтайды (ҚРОММ, 64 қор, 1 тізбе, 4408 іс, 26 парақ). Кей шыңыраудың әйкелдерінде кездесетін рулық таңбалар да шыңырауға меншіктік құқық болғанын айғақтайды (Ищенко т.б.: 1928: 65; АЭМ).

Қазу ісі. Маңғыстау, Үстірт өңірінде, 1,5 – 2 метр жер қабатынан соң қалыңдығы 30-40 метр, кейде одан да қалың, бірақ жұмсақ тас қабаты түзілген, сондықтан жер астындағы суға жету үшін көздеген жердің тас қабатын үңгу қажет болған. Ол үшін үстіңгі жер қабатын кең етіп қазып алып, дәл ортасынан диаметрі 1,5 метрдей етіп тасты дөңгелете сүйменмен (басы үшкір темір құрал, оны балықшылар мұз оюға қолданған) тескілеп, 30-40 см қабатын қопарып алады, оны *«тасты бауыздау»* дейді. Бұдан әрі бауыздалған қабатты шетінен сындырып отырады. Шыңырау тереңдеген сайын, оның түбіндегі балшық пен тас сынықтарын шығару, салмағы ауыр болғасын қиындай береді. Балшықты тасты шығару үшін көн теріден тігілген ауыр долықты

немесе көншелекті ұзын арқанға байлап, түйенің көмегімен тартып шығарған (Арғынбаев, 1969: 49; Еділхан, 2013: 100). Шыңырау қазу жұмысы шамамен 1-2 айға созылған. Шыңырау қазуға 4-5 немесе одан көп ер адам қатысқан. Тереңдігі бірнеше құлаш болатын шыңырау құдықтарды қазып, шегендеу жігіттің жігіті ғана шыдайтын өте ауыр жұмыс болды. Шыңырау диаметрі тар болғандықтан, құдықшы отырып жұмыс жасаған, жер асты суық болғандықтан тон киіп қазған (Самашев т.б. 2007: 340-341; АЭМ). Шыңырау қазу тандалған жерге қазық қағылып, үстінен киіз үй тігіліп, бір малды құрбандыққа шалып, құран оқытқан, соң құдық қазуды бастаған, киіз үй құдықшылардың төбесінен күн түспейтін жерге жеткенше тігіліп тұрған деседі. Су көзін тапқан соң, оны шүберекпен тығындап қойған, *үгі* деп аталатын ойық жасап алған соң тығынды алып тастаған, сол кезде су біртіндеп үгіні толтырған.

Құдықшылар ішкі жұмысын бітірген соң, құдық аузы опырылып құламауы үшін, оны тастармен көмкеріп, қалап көтерген, оны *құдықтың қорғаны*, *құдықтың қоршауы* дейді. Құдыққа қоқыстың түсуі мен малдың су ішкен кезде құлап түсуінің алдын алған. Құдықтың қорғаны құдық ернеуінен 0,5 аршын биік болған. Құдықтын аузы *«әйкел»* деп аталған *тасқақпақпен* жабылды. Тасқақпақтың ортасы мес қауға сиятындай етіліп тесілген, сондықтан *«әйкел құдық»* деген де атау қолданылған (Сурет 4-5). Ал, ағаш қақпақтың сыртын құдық суын құм, шаң тозаңнан сақтау үшін киізбен қаптаған. *Әйкел* – арабтың ойық, дөңгелек деген сөзі. Маңғыстау, Түркімен қазақтарының ітілінде ортасы тесік, дөңгелек тас мағынасында қолданылады. Өзбек тілінде дөңгелек жүзді *ойкулча* деп аталады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 99; Шойбеков, 2015: 189-192). Құдық қазу ісі Маңғыстау, Үстіртте ерте кезден дамыған, ал әйкел атауын ислам діні енген соң алған.

Сурет 4. Әйкел. Маңғыстау. Шат елді мекені. (АЭМ).

Су көздері бір біріне жақын болса, екі шыңырау жақын жерден қазылып, *«қос құдық»* атанды. Қосқұдық бір-бірінен алыс болмағасын су тарту ісін жеңілдету үшін екеуінің де басына шығыр орнатылып, екеуіне бір көлік (түйе, жылқы, өгіз) жегілді. Қатар қазылған екі шыңырау суреті Карутц жазбасында кездеседі (*Карутц*, 1911: 88. Табл 13; Сурет 6). Қосқұдықтан қатар су тарту үшін екі долық байланған қыл арқанның ұштары көліктің беліне бекітіліп, көлікті екі құдық арасына жүргізіп отырған, сонда бір құдықтың түбіне жетіп, су толған долықты тартқанда, екінші долық өз құдығының түбіне түседі де, алма кезек су тартылып тұрады. Ал құдық басында тұрған адам долықтағы суды астауға төгіп, қайта тастап тұрады.

Сурет 5. Әйкел. Маңғыстау. Шат елді мекені. (АЭМ).

Сурет 6. Қос құдық (шыңырау). Көмілген. Маңғыстау. Шат елді мекені.

Сурет 7. Шыңырауға орнатылған шығыр. Үстірт қорығы. (АЭМ).

Маңғыстау, Үстіртте құдықшылар есімі, олардың жер асты су көзін танудағы халықтық білімі халық жадында сақталып қалған (Жаңбыршыұлы, 2001; Спан, 2008; АЭМ).

Құдық қауғасы. Таяз құдықтардан су қолқауғамен тартылады. Қолқауға қой немесе ешкі терісінен жасалып, итсигек (*Anabasis arphylla*) шөбінің сығындысымен өңделеді. Тері шанықбақ деп аталатын крест түріндегі темір құрсауға таспа арқылы бекітіледі, сонда аузы ашық қаптың формасына келеді. Қолқауғаның сабына қыл арқан жалғанады. Қолқауғаға 1 S - 2 шелек су кетеді (*Сурет 8*). Таяз құдықтан мал суаруға да кемі екі адамның күші керек. Бірі құдықтан су тартса, екіншісі малдың бір-біріне кедергі жасамай суға келуін қадағалайды.

Терең құдықтардың барлық түрінен су тері қауғамен тартылды. Түйенің терісі қалың, төзімді келгендіктен, терең құдықтан су тартатын мес (көншелек, долық) жасауға тиімді болды (Фиельструп, 1927: 95; Хозяйство казахов на рубеже..., 1980: 69; Арнольди, 1885). Мес қауғалар 5-10 тіпті одан да көп шелек су кететін сиымдықта жасалды, түйенің шикі өңделмеген терісінен тілінген таспамен тігілді, шаңырақ түріндегі «шанықбақ» атты темірге керілді, аузы қайтарылып, таспамен көктелді (Бөкейханов, 1995: 140). Қауғаны ағ, түйе көмегімен, қыл арқанмен тартты. Шыңыраудан су тарту үшін кемі үш адамның күші қажет: бірі су тартатын түйе немесе аттың еңбегін басқарады, екіншісі су толған месті алып астауға құяды, үшіншісі малдың бір уақытта бір-біріне кедергі келтірмей су ішуін қадағалайды. Үш адам 1 сағатта 8-10 ірі бас, 40 – 100 бас қойды суара алған.

Сурет 8. Шыңырау қауғасы. Шанықбағы түпнұсқа. Терісі жаңғыртпа. Үстірт қорығы. (АЭМ).

Жер үсті суларының маңызы. Маңғыстау мен Үстіртте малды келесідей су көздерімен суарады: сайлардағы жырадан; таңқы және бұлақ суларынан; көлдерден; қақтар немесе тақырлардан; құдықтардан. Үстірт пен Маңғыстаудың сусыз аймақтарында қар суын су орнына пайдаланған. Жергілікті жерде сай немесе ағыстың басына жиналған қарды көміп (қар құдық немесе қазынды), аяғынан ағып шыққан су – *шырлау*, жауын, қар суы ағысының бойындағы шұңқырға жиналған су – *қоңырдаң*, тау етегіндегі сай тұйығына жиналған су – *күп*, ағыс бойындағы тас шұңқырға іркілген су – *тасқақ*, қатқыл жерде ойпаң шұңқырға жиналған су қоймасы – *тұран* деп аталады. Аққоңырдаң, Тасқоңырдаң, Оңайкүп, Тесіккүп, Үкікүп, Шайтанкүп, Қызылтұран, Қаратұран, Қаратасқақ, Қызылтасқақ сияқты жер-су аттары жер үсті табиғи суларымен байланысты (АЭМ). Құдық суымен аз

камтылған аймақта, қақ пен тақыр сулары сумен қамтамасыз ететін маңызды құрал.

Қақ немесе тақыр уақытша су қоймасы, қар суы жиналған, ойық жер, табиғи суат. Қақтағы қар суы кепкенде жер қыртысы терең болып жарылады, тақыр суы тегістеу болып кебеді. Тақыр да, қақ та терең емес, тереңдігі 20 – 30 см бастап, 1 метрден аспайды. Қақ тақыр сулары мамыр айының басында кеуіп кетеді. (Ищенко т.б.: 1928: 61). Қақ пен тақыр суларына мал басын кезекпен, яғни 10-15 тен түйені, 10-15 тен жылқыны суарған, одан кейін қой, ешкі сияқты ұсақ малдарды суарған. Түйе мен жылқы қақ суларын ластамай ішкен, ал қой ешкілер аяғымен ластайтын болғандықтан оларды табиғи суатқа соңынан айдап келген. Қақ, тақыр сияқты ашық суатқа 500 – 1000 тұратын отарды бөліп айдап келу қиынға соғады. Бір мезгілде ашық суаттан 300 – 500 қой су іше алған (Ищенко т.б.: 1928: 64). Көктемгі көште қой отарын 4,5 – 5 км, ірі қара 5 – 5,5 км, жылқы 6 – 7 км, түйе 7,5 – 8,5 км жол жүрген соң суаттан суару қажет болады. Маңғыстау уезінде шамамен 750 табиғи суат, яғни қақ немесе тақыр сулары болған (Ищенко т.б.: 1928: 68). Жаңбыр және қар суларының жиналуынан болатын қақ, тақыр суларының да маңызы жоғары. Құдық суы жеткіліксіз болғандықтан қақ немесе тақыр суларының маңызы жоғары болған. Көш жолындағы суаттар, қақ, тақыр сулары ауыл адамдары мен мал отарының жалпы қолданысында болды (Бөкейханов, 1995: 140). Ерте көктемдегі қар суы таза болады (АЭМ).

Сурет 9. Қақ орны. (АЭМ).

Қар жауатын және қар суын пайдаланатын Қарабауыр, Білеулі, Тайғұр, Қарой, Қосбұлақ, Ақшақия, Тереския сияқты т.б. елді мекендерде қыс қарлы болса қыста суға талас тумайды, мал қар суымен қанағаттанады (Ищенко т.б.: 1928: 58). Далалық зерттеулерге сүйенсек қарлы, қарсыз қыста төрт түлік мал құдықтан қолдан суғарусыз мұншама күн жүре алады: түйе - 15 -30; жылқы - 10 - 15; қой, ешкі – 20 - 25; ірі қара 2 S - 3 күн. Ал, қарсыз қыста: түйе - 8 - 12; жылқы – 2 - 8; қой, ешкі – 4 - 10; ірі қара 1 - 3 күн. Қарлы болған қыста малдың неше күн сусыз жүре алатындығы жайында, ескі жазба деректер мен қазіргі информаторлар берген деректер бір-біріне сәйкес келеді (АЭМ).

Ертеде ауыл жігіттері киіктің ерте көктемде солтүстікке қарай көшуін бақылаған. Киіктер солтүстікке қарай ығысса бұл солтүстікте суық қауіп жок деген хабар. Ерте көссе қар сулары кеуіп кетпейді, табиғи суаттар, қақ, қар сулары көш жолында мал суаруға қолайлы. Күздеуден керісінше кері қыстауға көшерде де киік қозғалысын бақылаған, киіктер оңтүстікке қарай ығысса, қыстауға

солтүстік, орталығындағы кейбір мерзімдік қоныстарда қыста қар суын пайдаланған. Бұл өңірлерде өзен бойындағы ауылдар қыста малды арнайы суармаған, су ішкісі келген мал қар жеген. Ал адамдар қар суы мен өзен үстіндегі мұзды ерітіп ішкен. Дерек берушілердің айтуынша өзен суы ащылау болғанымен мұз суы тұщылау болған, қажет болса қыш кесегін қатты күйдіріп суға тасап, су кермегін, қағын шығарған (АЭМ).

Қорытынды. Маңғыстау, Үстірт қазақтары жер асты суларын шығару, құдықта сақтау, жер үсті табиғи суларын пайдалануда ерекше халықтық білімдер мен дағдыларды игерген. Маңғыстау, Үстірт сияқты қыста қар жаумайтын немесе қар аз түсетін құмды, шөлді аймақтарда құдық суымен қамтамасыз етудің маңызы зор. Аймақта құдық иемденудің үш түрі болған: жеке адамға тиесілі; ауыл, қауымға ортақ; әулетке, ағайын туысқа ортақ. Маңғыстау, Үстіртте құдық құрылысының күрделілігіне қарай, таяз құдықтан суды қолмен тартып алса, терең құдықтан суды ат, түйе көмегімен тартып алған, құдық қауғаларының да өзіндік түрлері қалыптасты. Бұл күні қолданыстан шығып қалған дәстүрлі су ыдысы қауғаларға, шөл далада қалған шыңыраулар мен ізі қалған орпаларға ескерткіштер ретінде қарау ғылым үшін өзекті мәселе болып саналады. Құдықтардың орналасуын анықтау, байырғы көш, керуен жолдарын нақтылауға негіз болады.

Әдебиеттер:

- АЭМ – автордың экспедициялық материалдарынан.
- Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.
- Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: Ғылым, 1969. 170 б.
- Арнольди М.В. В Закаспийском крае в 1877 году. Воспоминания офицера. Санкт - Петербург, Типография Департамента Уделов, 1885. 44 с.
- Әжіғали С.Е. Крател елінің асыл мұрасы: көшпенді Арал-Каспий өңірінің тарихы мен мәдениеті туралы. Алматы: TimasPrinthause, 2006. 64 б.
- Беляевский. Путь от залива Цесаревича через Усть-Урт до Кунграда. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Санкт-Петербург, Военная типография, 1885. С.1-89.
- Бөкейханов Ә. Тандамалы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 477 с.
- [Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т. 1 -2. Сост. Лазарь Будагов. Санкт-Петербург: тип. Имп. АН, 1869 \[1\]. 810 с. 1871 \[2\]. 415 с.](#)
- Едилхан А.М. О колодцах Мангыстау. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. №1. 2013. С. 91-108.
- Жаңбыршыұлы Т. Мен айттайын – бабаңнан. Алматы: «Үш қиян», 2001. 308 б.
- Залесский Б. Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: «Өнер» баспасы, 1991. 132 б.
- Ищенко М.М., Казбеков И.С., Ларин И.В., Щелоков Б.К. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Материалы Комиссии экспедиционных исследований. ВЫП 13. Отчет о работах почвенно-Ботанического отряда Казакстанской экспедиции АН СССР. Исследование 1926 года. Вып. VI. Ленинград, АНСССР 1928. 215 с.
- Махмұд Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық. Алматы: Хант. 1997.
- Казахстан. Природные условия и естественные ресурсы СССР. Москва, 1969.
- Каруц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Пер с нем. Е.Петри. Санкт-Петербург: Издание А.Ф.Девриева, 1911. 188 с.
- Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс баспасы. 2005. 824 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі

жүйесі. 5 томдық. Алматы: Адам Даму Интеграция, 2017.

Кондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1-4 кітаптар. Алматы: Арыс баспасы, 2008.

Леваневский М. Очерки Киргизский степей (Эмбинский уезд) // Землеведение. Москва, 1894. Том 1. Вып IV/ Кн. 2. С.99-114.

Ломакин Н.П. О полуострове Мангышлаке и путях оттуда в разные пункты Закаспийского края. Записки Кавказского отдела ИРГО. Кн. VIII. Тифлис. 1873. С. 1-42

Самашев З, Кушербаев К, Аманшаев Е, Астафьев А. Сокровища Устюрта и Мангыстау. Алматы, 2007. 400 с.

Спан Ә. Заңар: Роман-эссе. Алматы: Нұрлы Әлем, 2008. 304 б.

Фиельструп Ф.А. Скотоводство и кочевание в части степей Западного Казахстана // В сб: Казаки. Антропологические очерки. Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып II. Под редакцией С.И.Руденко. Ленинград: АНСССР, 1927. С. 78-107

Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков. Материалы к историко-этнографическому атласу. Алма-Ата: Наука, 1980. 256 с.

Шойбеков Р. Қазақ халқының байырғы құдықшылық кәсібіне қатысты атаулары мен ұғымдары. «Оразбаев окулары» халықаралық конференция жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 2015. Б. 189-192.

References:

AEM – Avtordyn ekspediciialyk materialdarynan [From the author's expedition materials]. [In Kazakh].

Azhigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii [Architecture of nomads is a phenomenon of history and culture of Eurasia]. Алматы: Gylym, 2002. 654 s. [In Russian].

Argynbaev H. Kazaktyn mal sharuashylygy zhaynda ietnografiialyk ocherk [Ethnographic study of the Kazakh farming]. Алматы: Gylym, 1969. 170 b. [In Kazakh].

Arnol'di M.V. V Zakaskiiskom krae v 1877 godu. Vospominaniia oficera. [In the Transcaucasian region in 1877. Officer's memories.] Sankt - Peterburg, Tipografiia Departamenta Udelov, 1885. 44 s. [In Russian].

Azhigali S.E. Kratel elinin asyl murasy: koshpendi Aral-Kaspii onirinin tarihy men madenieti turaly. [Treasures Cratel. About the history and culture of the Aral-Caspian region]. Алматы: TimasPrinthouse, 2006. 64 b. [In Kazakh].

Beliaevskii. Put' ot zaliva Cesarevicha cherez Ust'-Urt do Kungrada. Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. [The way from the Gulf of Tsarevich through Ust-URT to Kungrad. Collection of geographical, topographic and statistical materials on Asia.]. Sankt-Peterburg, Voennaia tipografiia, 1885. S.1-89. [In Russian].

Bokeihanov A. Tandamali. [Favourites]. Алматы: Kazak ienciklopediiasy, 1995. 477 s. [In Kazakh].

Budagov L.Z. Sravnitel'nyi slovar' turecko-tatarskikh narechii, so vklucheniem upotrebitel'neishih slov arabskikh i persidskikh i s perevodom na russkii iazyk. [Comparative dictionary of Turkish-Tatar adverbs, with the inclusion of the most common words of Arabic and Persian and translated into Russian.]. T. 1 -2. / Sost. Lazar' Budagov. Sankt-Peterburg: tip. Imp. AN, 1869 [1]. 810 s. 1871 [2]. 415 s. [In Russian].

Edilhan A.M. Okolodcah Mangystau. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. №1. 2013. S. 91-108. [In Russian].

Zhanbyrshyuly T. Men aitaiyn – babannan. [I speak for the ancestors.] Алматы: «Ysh kiian», 2001. 308 b. [In Kazakh].

Zallesskii B. Kazak saharasyna saiahat. [Journey to the Kazakh steppe]. Алматы:

«Oner» baspasy, 1991. 132 b. [In Kazakh].

Ishhenko M.M., Kazbekov I.S., Larin I.V., Shhelokov B.K. Osobennosti sel'skogo hoziaistva Adaevskogo uezda. Materialy Komisii iekspedicionnyh issledovaniy. [Features of agriculture ADAI district. Materials Commission the forwarding study]. VYP 13. Otchet o rabotah pochvenno-Botanicheskogo otriada Kazakstanskoi iekspedicii ANSSSR. Issledovanie 1926 goda. Vyp. VI. Leningrad, ANSSSR 1928. 215 s. [In Russian].

Mahmud Kashkari. Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-turik) [Dictionary of Turkic language]. 3 tomdyk. Almaty: Hant. 1997. [In Kazakh].

Kazahstan. Prirodnye usloviia i estestvennye resursy SSSR. [Natural conditions and natural resources of the USSR]. Moskva, 1969. [In Russian].

Karutic R. Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. [Among Kyrgyz and Turkmen in Mangyshlak.] Translation from German. E.Petri. Sankt-Peterburg: Izdanie A.F.Devrieva, 1910. 188 s. [In Russian].

Kazak tilinin aimaktyk sozdigi. [Regional dictionary of kazakh language]. Almaty: Arys, 2005. 824 b. [In Kazakh].

Kazaktyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dastyrlı zhyesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 1-5]. Enciklopediya. Almaty: Adam Damu Integrasiya, 2017. [In Kazakh].

Kondybai S. Argykazak mifologiiasy. [Mythology of protokazakh]. 1-4 kitaptar. Almaty: Arys baspasy, 2008. [In Kazakh].

Levanevskii, 1894 – Levanevskii M. Ocherki Kirgizskii stepei (Iembinskii uezd) [Essays on the Kirghiz steppes (Emba district)]. Zemlevedenie. Moskva, 1894. Tom 1. Vyp IV/ Kn. 2. S.99-114. [In Russian].

Lomakin N.P. O poluostrove Mangyshlake i putiah ottuda v raznye punkty Zakaspiiskago kraia. [On the Peninsula Mangyshlak and the ways out at different points of the TRANS-Caspian region]. Zapiski Kavkazskago otdela IRGO. Kn. VIII. Tiflis. 1873. S. 1-42. [In Russian].

Samashev Z, Kusherbaev K, Amanshaev E, Astaf'ev A. Sokrovishha Ustiuarta i Mangystau. [Treasures of Usturt and Mangistau.]. Almaty, 2007. 400 s. [In Russian].

Span A. Zangar: Roman-iesse. Almaty: Nurly Alem, 2008. 304 b. [In Kazakh].

Fiel'strup F.A. Skotovodstvo i kochevanie v chasti stepei Zapadnogo Kazahstana. V zbornike: Kazaki. Antropologicheskie ocherki. Materialy osobogo komiteta po issledovaniiu soiuznyh i avtonomnyh respublik. [Cattle breeding and nomadism in the steppes of Western Kazakhstan. In Kazaks. Anthropological essays. Materials of the special Committee for the study of the Union and Autonomous republics.]. Vyp II. Pod redakciei S.I.Rudenko. Leningrad: ANSSSR, 1927. S. 78-107. [In Russian].

Hoziastvo kazahov na rubezhe XIX-XX vekov. Materialy k istoriko-ietnograficheskomu atlasu. [Kazakh economy at the turn of the XIX-XX centuries. Materials to the historical and ethnographic Atlas.]. Alma-Ata: Nauka, 1980. 256 s. [In Russian].

Shoibekov R. Kazak halkynyn baiyrgy kudykshylyk kasibine katysty ataulary men ugymdary. [Terms and definitions related to ancient well fisheries] «Orazbaev okulary» halykaralyk konferenciia zhinagy. Almaty: Kazak universiteti, 2015. B. 189-192. [In Kazakh].